

О. В. Мартіна

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ГРАМАТИЧНА ПРАВИЛЬНІСТЬ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті розглянуто аспекти формування правильності мовлення, педагогічні та лінгвістичні умови формування мовленнєвої культури та оволодіння мовленнєвими засобами учнів початкових класів; окреслено шляхи і способи покращення їх комунікативної діяльності та удосконалення практичної підготовки вчителя до роботи з дітьми. Нові тенденції шкільної мовної освіти передбачають посилення практичної спрямованості процесу опанування рідної мови, підпорядкування роботи над мовною теорією інтересам мовленнєвого розвитку учнів. З огляду на це мета шкільного мовного курсу вбачається у «забезпеченні належного рівня мовленнєвої компетенції учнів, що є однією з найважливіших умов їхньої успішної соціалізації».

Ключові слова: культура мови, культура мовлення, комунікативно-мовленнєві вміння, літературні норми, педагогічна діяльність, педагогічна майстерність, професійна діяльність, граматична правильність, мовна особистість, зв'язне мовлення.

На сучасному етапі розвитку освіти початкова школа перейшла на нові структуру і зміст. Зросли вимоги до якості початкової освіти, створено сприятливі умови для посилення практичної спрямованості навчання та творчого розвитку дитини. Особливу роль у навчальному процесі відведено рідній мові з огляду на її значущість для опанування знань з інших предметів та становлення і розвитку духовно багатой особистості.

Свого часу відомий учений і патріот своєї держави Іван Огієнко вважав, що тільки рідна мова є для людини найвищою цінністю, оскільки приносить найбільше й найглибше особисте щастя, водночас вона є і найвищою державною цінністю, оскільки формує найсильніші патріотичні характери. Відстоюючи єдність і соборність української нації та держави, вчений наголошує на мовних цінностях народу: «Без добре виробленої рідної мови немає всенародної свідомості, без такої свідомості немає нації, а без свідомості нації – немає державності як найвищої громадянської організації, в якій вона отримує найповнішу змогу свого всебічного розвитку й виявлення» [5, с.12].

Нові тенденції шкільної мовної освіти передбачають посилення практичної спрямованості процесу опанування рідної мови, підпорядкування роботи над мовною теорією інтересам мовленнєвого розвитку учнів. З огляду на це мета шкільного мовного курсу вбачається у «забезпеченні належного рівня мовленнєвої компетенції учнів, що є однією з найважливіших умов їхньої успішної соціалізації» [2, с.18].

Все більше вчених-методистів схиляються до того, що мовні знання є підґрунтям для вдосконалення мовлення учнів. У працях багатьох учених (В.І. Бадер, О.М. Біляєв, Т.К. Донченко, В.Я. Мельничайко, М.І. Пентиліук, М.Г. Стельмахович, О.Н. Хорошковська, С.Х. Чавдаров та ін.) утверджується граматичний підхід до навчання мови. Методисти розглядають вивчення граматики як основний засіб розвитку мовлення, зазначається, що своєчасне і якісне засвоєння граматичної будови рідної мови – важлива умова повноцінного мовленнєвого розвитку дитини.

Прикінцевою метою засвоєння рідної мови є досконале володіння мовленнєвими засобами, що передбачає граматичну правильність як ознаку високої культури мовлення і вимагає усвідомлення значень слів, їх літературних форм, а також умінь використовувати їх доречно й точно залежно від контексту мовленнєвої ситуації, з орієнтацією на слухача, учасника спілкування. У процесі оволодіння школярами навичками зв'язного мовлення важливу роль відіграє практичне засвоєння ними граматики та вміння оперувати словами, що належать до певного лексико-граматичного розряду відповідно до завдань комунікації.

Як відомо, «знання з граматики збагачують мовлення в морфологічному й синтаксичному аспектах, і особливо велике значення вони мають для упорядкування мовлення, усунення мовленнєвих недоліків, які порушують граматичні норми літературної мови» [3, с.31]. За твердженнями психологів, дидактів і методистів, умінь формуються на основі знань, зокрема комунікативно-мовленнєві вміння потребують відповідних знань теорії мови. Водночас аналіз шкільної програми, навчально-методичної літератури для 1-4 класів, недоліки існуючої практики переконують, що методика ознайомлення учнів початкових класів із граматичним матеріалом як важливим засобом удосконалення їхніх комунікативно-мовленнєвих умінь розроблена недостатньо. Отже, об'єктом дослідження запропонованої статті є процес засвоєння граматичного матеріалу в початковому курсі навчання рідної мови як основи для розвитку комунікативних умінь.

Як відомо, до граматичних одиниць належать слово (як частина мови і член речення), словосполучення і речення як носії узагальнених граматичних властивостей. У граматичній будові мови найвагоміші одиниці – слово і речення. Саме вони відбивають специфіку граматичного ладу мови, становлять ядро, що об'єднує інші одиниці і засоби. Між граматичними одиницями і грамемами (мінімальними граматичними значеннями) розташований центр граматичних значень – граматичні категорії. Разом із словом і реченням, як основними граматичними одиницями, вони конденсують у собі характер граматичної будови певної мови [6, с.103].

Система формування граматично правильного мовлення досить складна. Кожна складова дитячої граматики (морфологія, словотворення, синтаксис) поетапно формується в кожній конкретній дитині. Так, системою словозміни (відмінювання, дієвідмінювання) дитина оволодіває ще в дошкільному віці, а у старшому – способами словотворення.

Грамматична правильність, критичне ставлення до своїх мовленнєвих дій, точне знання норм словотворення починає складатися вже на початку сьомого року життя. Під граматичною правильністю мовлення дитини розуміємо практичне засвоєння дітьми граматичної будови мови як чіткої системи мовних одиниць (морфології, словотворення та синтаксису) і правил їх функціонування.

Згідно теорії про механізми мовлення для оволодіння уміньми використовувати виучувані засоби мови у висловлюваннях необхідний розвиток випереджаючого синтезу в межах речення й тексту. Це одна з найважливіших умов,

що забезпечують ефективність формування граматичних умінь. Спираючись на ці положення, Л.О. Варзацька стверджує, що навіть багатий запас слів і граматичних моделей не формує у дитини механізм добору необхідних мовних засобів з огляду на обставини й завдання спілкування. Вона переконливо доводить, що без постійної уваги до розвитку оперативної пам'яті за умов, коли лексико-граматичні засоби засвоюються поза мовленнєвою ситуацією, здобуті мовні знання не стають для школяра активним фондом, не можуть бути використані з метою спілкування; під час висловлення думки відомі слова, конструкції не активізуються, не спливають у пам'яті учнів. Розвиткові випереджаючого синтезу в межах речення, на думку дослідниці, сприяє розгляд закономірностей функціонування мовних засобів у мовленні, зокрема сполучуваності мовних одиниць. Систематичні спостереження за обов'язковою сполучуваністю, координацією форм підмета і присудка, нормами узгодження, керування (прийменникового й безприйменникового) є важливою умовою активізації дії механізмів мовлення, зокрема оперативної пам'яті [1, с.6-7].

З огляду на зазначене вважаємо, що для ефективного розвитку мовленнєвих умінь учнів під час вивчення граматичного матеріалу необхідно репрезентувати мовні одиниці шляхом показу їх функціонування та особливостей використання у мовленні.

Метою початкового вивчення граматики має стати розкриття загальних закономірностей мови як комунікативної системи, а також формування в учнів «чуття» мовної форми, що здатна передавати різноманітні відтінки значень. Виходячи з цього, основним предметом вивчення на уроках граматики постають відношення між змістовим і формальним аспектами мовних одиниць. Демонструючи дитині основні відношення між значенням і формою, можна цілеспрямовано сформулювати в неї сприйняття будь-яких відтінків значень, пов'язаних зі зміною граматичного оформлення слова, і на цій основі розкрити функціональне призначення певної граматичної форми для вираження конкретного змісту. Ознайомлення учнів з функціями граматичних категорій і форм та формування вмінь використовувати мовні засоби відповідно мовленнєвій ситуації – важлива умова, що забезпечує якісно новий рівень володіння рідною мовою.

Зважаючи на недостатню розвиненість у молодших школярів абстрактного мислення, розкриття сутності граматичних категорій і форм та їх функцій у мовленні доцільно проводити на спеціально дібраному дидактичному матеріалі, де вони є найбільш частотними і виконують основне смислове навантаження.

На етапі пояснення мовного матеріалу для розкриття молодшим школярам функцій мовних одиниць та граматичних категорій одне із основних місць посідають лінгвістичні казки, які не лише легко сприймалися молодшими школярами, а й мають великі потенційні можливості у вихованні інтересу до вивчення граматики рідної мови.

Так, для розкриття функціонального призначення неозначеної форми дієслова доцільно використати таку лінгвістичну казку.

Якось лікар Айболить вирішив написати поради, як вберегти своє здоров'я і не хворіти. Довго мудрував Айболить, добирав слова. Він хотів, щоб поради стосувалися усіх людей: і дорослих, і малят. А ще хотів, щоб їх дотримувалися завжди: і сьогодні, і завтра, і через рік.

– Як же написати, щоб усі і завжди вмивалися, робили зарядку? – міркував лікар.

І раптом з книжки «ГраMATика» вигулькнула Неозначена форма дієслова і запитала:

– Може, я тобі допоможу?

Учитель запитує дітей: що хотів написати лікар Айболить? Для кого він писав поради? Коли ці поради потрібно було виконувати? Чи може Неозначена форма дієслова допомогти лікареві? Останнє запитання стає відповідною точкою для створення ситуації пошуку: в процесі аналізу записаних на дошці словосполучень *чистити зуби, робити зарядку* учні з допомогою вчителя роблять висновок про те, що дієслова в неозначеній формі не вказують ні на час, ні на особу, ні на кількість виконавців дії. Отже, якщо лікареві Айболить потрібно написати поради, які б стосувалися всіх і завжди, то потрібно використати дієслова в неозначеній формі. Після цього вчитель пропонує послухати дітям закінчення казки:

Неозначена форма дієслова сказала:

– Я не вказую ні на час, ні на особу, ні на кількість виконавців дії. Спробуй поставити дієслова в неозначеній формі.

Айболить послухався, і ось що написав:

«Щоб зберегти своє здоров'я, потрібно: кожного ранку вмиватися, чистити зуби, робити зарядку. У холодну пору року необхідно ...»

На етапі засвоєння і застосування здобутих знань учні, дописуючи поради, вправляються у вживанні цієї форми.

Для демонстрації функціонального призначення дієслівної категорії часу використовуємо лінгвістичну казку, вміщену в підручнику з української мови для шкіл з російською мовою навчання.

*Не дець у тридесятім царстві, а в знайомій країні Граматиці, у старого дідуся Дієслова були три сини. Найстаршого звали **Минулий час**, середній – **Теперішній час**, а наймолодшого – **Майбутній час**. Теперішній час усе майструє, співає, читає. Майбутній час усе відкладає на завтра: завтра зроблю, завтра вивчу, завтра прочитаю. Поки Майбутній час збереться, Минулий час зробив усе ще вчора: уже прочитав, уже вивчив, уже поїхав. Ніяк за ним молодші не встигають. Як зазначалося, граматичний матеріал характеризується високим рівнем абстракції і часто становить значні труднощі для розуміння і засвоєння молодшими школярами. М.Р. Львов зазначав, що «граматична теорія має викладатися ... у зв'язку зі спостереженнями над зразковими текстами, які дадуть змогу учням побачити граматичні засоби мови в дії, допоможуть відчувати й усвідомити їх роль у виконанні різноманітних функцій, досягнути їх виражальні можливості» [4, с.91]. Застосування методу спостережень за мовними явищами у процесі аналізу зв'язних текстів дозволяє звернути увагу на семантику виучуваних частин мови, роль, комунікативне призначення, що і є передумовою для формування граматичної правильності мовлення, тобто умінь доцільно використовувати мовні засоби відповідно до мети висловлювання.*

Наприклад, вивчаючи граматичні форми і значення іменників, пропонуємо такі завдання:

1. Прочитайте загадку. Визначте іменники в місцевому відмінку. Поясніть правильність думки. У чому різниця між давальним і місцевим відмінками іменників? Спишіть загадку. Зверніть увагу на прийменники, що вживаються з іменниками в місцевому відмінку.

*На хмарині я літаю У низині й угорі,
І на землю подуваю. У саду і у дворі.
Звісно, все на світі знаю. І на стежці, і на розі.
Де я тільки не буваю! Накурію на дорозі.
У бору і у долині, Але в хаті, хай їй грець,
У степу, у небі синім, Не гуляє вітерець.*

2. Прочитайте вірш. Доведіть, що в тексті вірша переважають іменники в давальному відмінку. Для чого вони використані поетом? Спишіть вірш і підкресліть пунктирною лінією іменники в давальному відмінку.

Що я зроблю

*Поможу кораблику пливати, Капустині у качан в'язатись,
Чорнобривцю поможу цвісти, Яблуні малиновки родити,
Вітру – дуть, Татові і мамі усміхатись
Сонечку – світити, І частіш радити.
Журавляті до гнізда летіти, М. Овдієнко*

Для формування вмінь добирати найбільш точні дієслова, ураховуючи їх лексичну і граматичну сполучуваність, відповідність змісту висловлювання, пропонуємо вправу:

Доберіть необхідні за змістом дієслова. Поясніть свій вибір.

1. Ластівка ... над гніздом. Над квітами ... метелики. Земля ... навколо Сонця (*крутиться, витися, обертатися*). 2. Сестра ... свою нову сукню. Прикордонники ... наші кордони. Собака ... дім (*охороняти, берегти, стерегти*). 3. Туристи люблять ... лісами, горами, полями. Нічого без діла ... з кутка в кутка (*сновигати, мандрувати*).

Для розкриття стилістичної функції дієслівних форм важливо провести спостереження за дієсловами з переносним значенням. Учитель має добирати стилістично виразні тексти, постійно звертаючи увагу учнів на те, що такі дієслова допомагають яскравіше передати висловлювану думку і використовуються в художніх текстах з образно емоційною метою. Наприклад:

Прочитай текст. Розкажи, що зробила весна. В якому значенні вжито у вірші дієслова – прямому чи переносному?

*Як прийшла весна-красна,
Не складала рук вона:
Спершу пташку із мандрівки
Повернула до домівки,
Потім з хмари на лану
Л. Компанієць*

*Полила озимину.
Сонцем бризнула навколо,
Трактор вивела у поле,
Звеселила луки, гай
І увесь наш рідний край.*

– Якою ви уявляєте весну? (живою істотою, дбайливою господинею)

– Як ви розумієте вислів *Не складала рук вона?* (весна багато і плідно працювала, щоб земля і все навколо ожило).

У процесі виконання мовних вправ у школярів формуються вміння свідомо використовувати граматичні одиниці відповідно до їх функціонального призначення, що суттєво впливає на розвиток мовленнєвих умінь, оскільки, спираючись на розуміння функцій, в учнів формувалися міння правильно вживати ту чи іншу форму як у плані граматичного оформлення, так і в плані функціонально-комунікативного призначення.

Таким чином, вивчення граматичного матеріалу є доцільним і необхідним, оскільки забезпечує практичну спрямованість навчання граматики, свідоме оволодіння мовою як засобом спілкування. Розкриття функціональної ролі частин мови створюють умови для усвідомленого використання учнями мовних одиниць, граматичних категорій та форм з огляду на комунікативну си-

туацію, що є важливим для формування граматичної правильності мовлення і мовленнєвого розвитку молодших школярів. Мовленнєва спрямованість вивчення граматичного матеріалу може бути досягнена шляхом використання спеціального дидактичного матеріалу – насамперед, текстів, які є основою для презентації функцій вивчуваних мовних явищ.

Список використаних джерел:

1. Варзацька Л.О. Рідна мова й мовлення. Розвивальне навчання в початкових класах : монографія / Л.О. Варзацька. – 2-е вид., доп., удосконалене. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2004. – 312 с.
2. Державний стандарт загальної середньої освіти. Українська мова // Дивослово. – 1997. – №7. – С. 18-28.
3. Леонова М.В. Сучасна українська літературна мова / М.В.Леонова. – К. : Вища школа, 1983. – С.252-257.
4. Львов М.Р. Некоторые вопросы обучения русского языка в свете теории речевой деятельности // Лингвистические основы преподавания языка / М.Р. Львов. – М. : Наука, 1983. – С. 74-92
5. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки / І. Огієнко. – Львів : Фенікс, 1995.
6. Українська мова. Енциклопедія / редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.

The article discusses aspects of speech accuracy, linguistic and pedagogical conditions of formation of speech culture and mastery of speech means primary school pupils; the ways and means of improving their communication activities and improvement of practical training of teachers to work with children. New trends school language education involve strengthening practical orientation process of mastering the mother tongue, the subordination of interests of linguistic theory of speech of students.

Key words: the culture of language, communicative speech skills, literary standards, educational activities, pedagogical skills, professional activities, grammatical accuracy, linguistic identity.

Отримано: 26.10.2016 р.